

تبیین سیر تاریخی تحولات کالبدی - طبیعی شهر آمل

نرگس حمزه^۱، مرتضی لطفی پور سیاهکلرودی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲-۰۴-۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲-۰۸-۱۹

DIO: 10.22034/RAU.2023.2006927.1049

چکیده

شناخت نظام‌مند از پیشینه شهرهای تاریخی ایران و درکی عمیق از تحولات کالبدی، طبیعی، تاریخی، سیاسی - اجتماعی و اقتصادی آن و ارائه الگو و خط سیری که بیان‌کننده روند تحولات شهر است از مهم‌ترین موضوعات تاریخ تمدن ایران اسلامی است. به همان اندازه که این مهم می‌تواند درک روشنی از رفتارهای آتی یک شهر به پژوهشگران و تهیه‌کنندگان طرح‌ها دهد، خلأ این شناخت نیز موجب گسست تاریخی و هویتی ساکنان با شهر به‌عنوان بستر زندگی، رشد و فعالیت شهروندان خواهد بود. با پذیرش این موضوع، آنگاه ارائه یک الگو و خط سیر مشخص که بیان‌کننده روند تحولات شهر است اهمیتی دوچندان می‌یابد. شهر آمل به‌عنوان یکی از راهبردی‌ترین کانون‌های جمعیتی شمال کشور دست‌خوش تغییرات متعدد در پیشینه سکونتگاهی خود بوده است. عمده این تحولات که سازمان فضایی شهر را تحت تأثیر خود قرار داده حول عنصر اصلی طبیعی ساختاربخش آن شکل گرفته است. هدف تحقیق شناسایی ساختارهای اصلی کالبدی و طبیعی سازنده تمدن آمل با استفاده از داده‌های تاریخی است. این تحقیق با روش تفسیری - تاریخی به انجام رسیده و یافته‌ها در قالب سیر تحولات کالبدی (رشد و افول شهر در ادوار تاریخی) با استفاده از دیاگرام بمونت بیان شده است. نتایج حاصله گویای آن است که برای ایجاد پیوند هویتی - عملکردی بین دوره‌های تاریخی گذشته شهر و طرح‌های توسعه فعلی و آتی آن باید توجه به نمادها و نشانه‌های تاریخی، بازیابی نقش تجاری و بازرگانی شهر، پیوند بین گذشته و آینده شهر و بهره‌گیری از ظرفیت‌های رودخانه اصلی موجود در شهر مدنظر قرار گیرد.

کلیدواژگان: سیر تاریخی، تحولات کالبدی - طبیعی، دیاگرام بمونت، آمل.

۱. کارشناسی ارشد مرمت شهری، گروه معماری، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: narges_hamzeh@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری شهرسازی، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

Email: morteza_lotfipour@yahoo.com

مقدمه

شهر را نه می‌توان به‌تنهایی از شرایط گذشته آن شناخت و نه صرفاً از وضعیت امروز آن. نه‌تنها کالبد شهر، که حتی مفهوم آن نیز در گذر زمان دچار دگرگونی شده است و نمی‌توان شرایط یک دوره را به دیگر دوره‌ها تعمیم داد. برای شناخت درست شهر، می‌باید لایه‌های مختلف تأثیر بر هر دوره را بررسی و تفسیر کرد. باید به تونل زمان وارد شد و هر دوره را بر پایه شرایط، امکانات و محدودیت‌های آن دوره ارزیابی کرد. توسعه و تکوین شهر تنها متأثر از شرایط درونی و بیرونی آن نیست بلکه خلاقیت سازندگان هر دوره تاریخی بر کیفیت آن تأثیرگذارند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۵: ۲۴).

شهر آمل با دارا بودن پیشینه تاریخی و اهمیت فراوان از نظر تغییر و تحولات کالبدی، عملکردی و طبیعی از قرن‌ها پیش مورد توجه بوده است. در گذشته‌ای نه‌چندان دور، این شهر دارای کالبدی منسجم و پایدار بوده و اصالت خود را حفظ کرده است و فضاهایی همچون بازار، بناهای تاریخی اطراف رودخانه هراز، نهر شهر رود، امامزاده ابراهیم و بقعه میربزرگ و ... تمام شهر را پوشش می‌داده‌اند (مهندسين مشاور پژوهش و عمران، ۱۳۷۸). اما با ورود اولین خیابان‌ها، انسجام بازار، بافت، محلات مسکونی و نهر شهر که محور طبیعی مؤثری بر شهر تاریخی آمل بوده و نقشی مهم در شکل‌گیری محلات ایفا می‌کرده است، بر هم ریخت. بنابراین با بررسی طرح‌هایی که بیشتر تحت تأثیر شرایط کالبدی - تاریخی و طبیعی بوده و نگاه عمیقی به رابطه شهر و الگوهای مناسب و منطبق با زندگی امروز دارند، می‌توان نوع نگرش به بافت شهر را در طی فرآیندهای مرمت شهری (اعم از بازسازی، بهسازی و یا حتی نوسازی) تحت تأثیر قرار داد.

پیشینه پژوهش

مقاله حمیدرضا وارثی، علی‌زنگی‌آبادی و ابوذر وفايي (۱۳۸۵) با عنوان "سیر تحولات تاریخی و کالبدی بافت قدیم شهر کاشان" که در آن بیان می‌دارد این شهر در گذشته دارای ساختاری مشخص، حصار و بارویی که مرز محله را تعیین می‌کرد و قلعه‌ای که در نزدیکی آن حصار، محافظت بافت را از دشمنان مقدور می‌داشت بوده است. در شهرسازی معاصر با ایجاد خیابان و فلکه و همچنین با توسعه مرکزیت اداری شهر و ایجاد ساختمان‌های غیربومی و محصور در فضای سبز، لطامات جبران‌ناپذیری بر بافت ارگانیک شهر وارد کرده است و سازمان فضایی و ساختار کالبدی بافت تاریخی دچار دگرگونی شده است.

مقاله مجتبی رضازاده اردبیلی و لیلا پیغامی (۱۳۸۸) با عنوان "رهیافتی حاصل از شناخت شهر سنتی به منظور ارائه الگوی مداخله در بافت (مطالعه موردی: اردبیل)" که با هدف دستیابی به الگویی مناسب جهت مداخله در بافت‌های تاریخی، به مطالعه موردی در زمینه شهر اردبیل پرداخته است و در آن تأثیر شناخت تاریخی و کالبدی شهر در ارائه طرح و به بررسی حوادث تاریخی، رشد، گسترش و تحولات شهر در دوران گوناگون می‌پردازد و سپس به معرفی عناصر تأثیرگذار در طراحی بافت کهن به تحلیل ساختار کهن محلات و شناسایی نقاط مهم بافت با توجه به تعاملات اجتماعی - فرهنگی مردم پرداخته و در ادامه به معرفی طرح، در قالب پیشینه، اهداف، فرایند برنامه‌ریزی و طراحی انجام گرفته است و دستاوردهای این پروژه، شامل دستیابی به فضای درخور تعاملات بشری امروز با حفظ استخوان‌بندی ارزشمند بافت و خلق فضاهای شهری با توجه به بروز جلوه‌هایی از آداب و سنن اصیل مردم در آن‌ها و ارائه الگوها و ضوابط مشخص طراحی در بافت کهن است و در انتها درصدد ارائه نمونه‌ای برای طراحی و مدیریت در بافت‌های کهن مشابه است.

مقاله الهام دهقانی، باقر کریمی و مریم حق‌پناه (۱۳۹۴) با عنوان "سیر تحول و دگرگونی کالبدی شهر تاریخی لار (جست‌وجو در ژرف‌ساخت‌های معنایی معماری ایرانی - اسلامی)" به بررسی مراحل شکل‌گیری و تحول تاریخی شهر لار پرداخته و همچنین به تمامی تحولات اجتماعی، اقتصادی، طبیعی و... که منجر به تحولات کالبدی شهر نیز شده؛ اشاره کرده است.

آنچه پژوهش حاضر را به نسبت سایر پژوهش‌های مشابه متمایز می‌سازد به‌کارگیری نمودار بمونت (با توضیح و تفسیر آن در ادامه مقاله) و همچنین نگاهی جامع به وجه طبیعی در کنار وجه کالبدی است به گونه‌ای که کلیت سیر تحولات این شهر در قالب دیاگرامی شامل دوره‌های زمانی و حاکمیتی مختلف به نمایش درآمده و شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و محیطی شهر را تبیین می‌کند.

ادبیات پژوهش

وجه تسمیه شهر

برای وجه تسمیه شهر آمل ۳ نظریه وجود دارد که در نظریه اول: عده‌ای احداث و یا پیدایش آن را به پادشاهان پیشدادی از جمله "کیومرث" و یا دیگران نسبت می‌دهند. نظریه دوم: ابن

اقوام این سرزمین تابع حکومت مرکزی شدند. در عهد اشکانی و به طور مشخص در دوره فرهاد یکم (۱۸۱-۱۷۳ ق-م) ماردها در منطقه آمل مغلوب حکومت مرکزی شدند. گفته می‌شود وی گروهی از این قوم را به سرزمین پارت در شمال خراسان کوچ داد و آنان در غرب آمودریا که آن را «آمل زم» نیز می‌خوانند، ساکن شدند. در عهد اردشیر اول نیز شاه طبرستان (تپوران شاه) تابع حکومت ساسانی شد.

پس از ورود اسلام به ایران نیز حمله مسلمانان به شرق طبرستان در ۲۲ و ۳۰ هـ-ق (۶۴۳ و ۶۵۱ م) به وقوع پیوست (ابن اسفندیار، ۱۳۸۹: ۷۳). این حمله به هنگام خلافت عمر به سرداری سوبیدن مقرر و سعیدبن عاص روی داد که در نتیجه گیل پسر گیلان شاه اسپهبد طبرستان تعهد کرد سالانه ۵۰۰۰۰۰ درهم جزیه بپردازد. فتح طبرستان تا زمان خلافت عباسیان به تعویق افتاد و در نهایت عمر بن علا از سوی ابوالخصیب با ۱۰۰۰۰۰ مرد آمل را تصرف کرد (خواندمیر، ۱۳۳۳: ۴۰۴/۲) و آمل پایتخت والیان خلفا در طبرستان شد (رایینو، ۱۳۶۵: ۵۸). در زمان هارون الرشید در ۱۷۷ هـ-ق / ۷۹۳ م مسجد جامع آمل به فرمان ابراهیم بن زهیک بنا شد (همو، ۱۳۷۸: ۷۲). دیوارهای آمل نیز در ۱۷۹ هـ-ق / ۷۹۵ م به فرمان عبدالملک بن ققاع تعمیر و مرمت گردید (همو، ۱۳۷۸: ۱۸۹). مازیار پسر قارن در سال ۲۲۴ هـ-ق / ۸۳۹ م با روی آمل را ویران کرد (زرین کوب، ۱۳۶۸: ۵۴۶) و از این پس طبرستان ضمیمه قلمرو طاهریان گردید و تا ۲۵۰ ق / ۸۶۴ م در تصرف آنان بود و سرانجام حسن بن زید در سال ۲۵۰ تا ۳۱۶ هـ-ق / ۸۶۴ م دولت علوی را در طبرستان تأسیس کرد و آمل را مرکز آن ساخت و از این پس مسلمان شدند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۹).

شکل ۱. نقشه طبرستان قدیم و موقعیت شهر آمل
(ستوده، ۱۳۶۶: ۴۰).

اسفندیار و میر ظهیرالدین مرعشی، پیدایش آمل را به «آمله» زن فیروز شاه که پایتخت او در بلخ بود، نسبت می‌دهد و داستان آن را چنین بیان می‌دارد: «شاه از دختر سؤال کرد: اکنون ای حکیمه، مراد خویش بخواه، دختر گفت: شاه شهرستانی فرماید، آنجا که محل ما است. شاه فرمود: تا آنجا شهرستانی بنیاد نمایند. چون اسم آن دختر «آمله» بود، آن شهر را به «آمل» (یعنی ترا مبارک باد) موسوم ساختند. نظریه سوم بیان می‌دارد: به موجب تحقیقات علمی اخیر مشخص گردید که آماردها یا آماردان در همین منطقه آمل که معمورتر و مستعدتر از سایر نقاط طبرستان بوده سکنی گزیده و نام «آمرد» به «آملد» و «آمل» تبدیل شده است (لونجی، ۱۳۷۱: ۳۴).

با این حال به نظر می‌رسد احتمال قریب به واقع آن است که واژه آمل که گونه پهلوی آن آموی^۱ است، از قبیله باستان (آ)مردها یا (آ)ماردها گرفته شده است. مورخان باستانی غربی نام این قبیله را مردی^۲ یا آمردی^۳ آورده‌اند (همان منبع). با توجه به اسناد تاریخی این شهر حداقل از دوره ساسانی تا دوره مغول پایتخت مازندران بوده است.

مورخین یونانی از اقوام آریایی که در هزاره قبل از میلادی در مازندران فعلی ساکن بودند؛ اطلاعاتی دارند و از دو قوم یاد کردند:

- آماردها یا مردها که در ناحیه سواحل غربی رود هراز یعنی از آمل به طرف مغرب مسکن گزیدند؛ و نام خود را بر آن نهادند.
- تپوری‌ها، که در ناحیه کوهستانی بین شاه‌کوه و هراز پراکنده بودند؛ سرزمین تپوری‌ها را تپورستان و دوره اسلامی تپرستان گفتند. در نواحی شمال ایران سکنی گزیدند؛ زبان تپوری که بعدها تبری شد (مهجوری، ۱۳۴۳: ۱۹۰-۱۸۴).

سیر تحولات تاریخی شهر

طبق تحقیقات باستان‌شناسان، استان‌های ساحلی دریای خزر احتمالاً از ۷۵۰۰۰ سال پیش محل زیست انسان بوده است، که یکی از این اقوام ماردها (مردها) در مازندران و حدود آمل بودند (بارتولد، ۱۳۰۸: ۲۳۴-۲۳۳). در اساطیر ایرانی از پیکار میان آریاییان و دیوان در این ناحیه یاد شده است. سیر تحولات تاریخی شهر در سده‌های مختلف به شرح زیر قابل بازشناسی است:

اسناد تاریخی گویای آن است که در روزگار هخامنشیان

باشکوه تجدید بنا یافت (رایینو، ۱۳۶۵: ۷۱-۷۰). در زمان نادرشاه افشار یک کارخانه آهن سازی برای ساختن گلوله های توپ و خمپاره و نعل اسب در نزدیکی آمل پی ریزی شد (کرزن، ۱۳۸۰: ۲ / ۶۰۹؛ محبوبی اردکانی، ۱۳۵۴: ۴۱). و سرانجام در دوره حکومت قاجار، جاده ای از تهران به آمل و راه آهنی از محمودآباد کشیده شد (کرزن، ۱۳۸۰: ۱ / ۵۰۲ - ۵۰۳؛ بارتولد، ۱۳۰۸: ۲۴۳-۲۴۴).

سیر تحولات کالبدی هسته کهن شهر

آمل از سده های پیش از میلاد سکونتگاه مردم بوده و این مستند بر شواهد باستان شناسان و مورخان است و سابقه آمل به خاطر وجود سکه های متعددی که پیدا شده به دوره پیشدادیان و کیانیان^۴ نسبت داده اند و به طور کلی بر اساس اسناد و مدارک تاریخی، تکوین شهر به زمان ساسانی برمی گردد اما از نظر کالبدی آمل در طول تاریخ با تحولات گوناگونی مواجه گردیده که در این میان بیش از هر چیز تهاجم و تخریب شهر (مانند کشتار امیر تیمور در سال ۷۹۵ ه-ق و یا آتش سوزی بزرگ شهر در سال ۱۳۳۵ ه-ق)، شهر را در دوره های انتقالی حساسی قرار داده که بیش از هر چیز به ایجاد پدیده مهاجرت از شهر منجر گردید (مهندسین مشاور پژوهش و عمران، ۱۳۷۸). با تکیه بر کتب تاریخی و سفرنامه های جهانگردان و نقشه های موجود از شهر می توان مراحل شکل گیری کالبدی شهر را طبقه بندی نمود.

کالبد اولیه شهر پیش از ورود اعراب و اسلام

آماردها و قوم ماردیس پس از رانده شدن توسط مرویان به طبرستان (آمل) آمدند که در کنار رود هراز (ضلع غربی آن) سکنی گزیدند و شهر آمل پایتخت باستانی آنان بوده است. آمل در زمان اشکانیان نیز معمور و آبادان بود که آن را «همو» می نامیدند و در این زمان تحت سلطه سیاسی - اداری ساتراپی هیرکانیه^۵ قرار داشت (اسلامی مقدم، ۱۳۹۰: ۱۵). از دوره قبل از اسلام، چیزی به جز بقایای شهر قدیم آمل نمانده است (جدول ۱ و شکل ۳).

پیشینه تاریخی شهر آمل به پیش از دوره ساسانیان و در زمان اسکندر برمی گردد. در دوره ساسانیان به دلیل فرار پیروان مزدک به این شهر، بر اهمیت این شهر افزوده شد. زمان ساسانیان نیز شهر آمل از عمران و آبادانی برخوردار بود

شکل ۲. نقشه اصطخری و موقعیت آمل در سال ۳۴۰ ه ق (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۸).

(شکل های ۱ و ۲).

در ۴۲۶ ه-ق / ۱۰۳۵ م شهر آمل مورد حمله مسعود غزنوی قرار گرفت و خرابی زیادی بر آن وارد آمد. در ۶۰۶ ه-ق / ۱۲۰۹ م در آمل به نام علاءالدین محمد خوارزمشاه خطبه خواندند و از آن پس خراج آنجا را به خوارزم می فرستادند. این وضع تا حمله مغول در ۶۱۶ ق / ۱۲۱۹ م ادامه داشت (رایینو، ۱۳۶۵: ۶۰). به هنگام یورش مغولان، آمل مورد حمله قرار گرفت و بیش از دیگر شهرهای این ناحیه صدمه دید (بارتولد، ۱۳۰۸: ۲۴۱). ولی در عهد ایلخانیان آمل دوباره آباد شد. به گونه ای که شهر ۷۰ مدرسه داشت در ۷۴۳ ه-ق / ۱۳۴۲ م و بار دیگر در ۷۵۰ ه-ق / ۱۳۴۹ م در آمل بیماری وبا شیوع یافت (رایینو، ۱۳۶۵: ۶۰). مرعشیان که شیعه مذهب بودند بر طبرستان تسلط یافتند و آمل را پایتخت خود قرار دادند و مذهب شیعه اثناعشری را رسمیت بخشیدند.

در عهد صفویان، به ویژه در زمان شاه عباس اول مازندران مورد توجه قرار گرفت و راهی از استرآباد و ساری به آمل احداث گردید (بارتولد، ۱۳۰۸: ۲۴۳). در این زمان در آمل قصر و آب انباری به فرمان شاه عباس بنا شد و مقبره میر قوام الدین (میر بزرگ) که به دست مأموران تیمور ویران گشته بود، به صورتی

جدول ۱. اطلاعات موجود از شهر پیش از مادها.

دوره تاریخی	اساطیری، پیش مادها
پیش از مادها	<ul style="list-style-type: none"> - آمل همانند بهشت و شهری هفت‌رنگ - آمل شهری فراخ و اساطیری (نبردهای فریدون، آرش، ضحاک، کیخسرو و ... در زیر پای دیو سفید آمل انجام شده است) - رود هراز در کنار شهر - همواره شهری آباد و پررونق - نام آمل شانزده بار در شاهنامه فردوسی آمده و از مراکز مهم اتفاقات بوده - دروازه‌های شهر و باروی آن - کاخ حکومتی و آتشکده - بزرگ‌ترین و مهم‌ترین شهر منطقه و مرکز مازندران

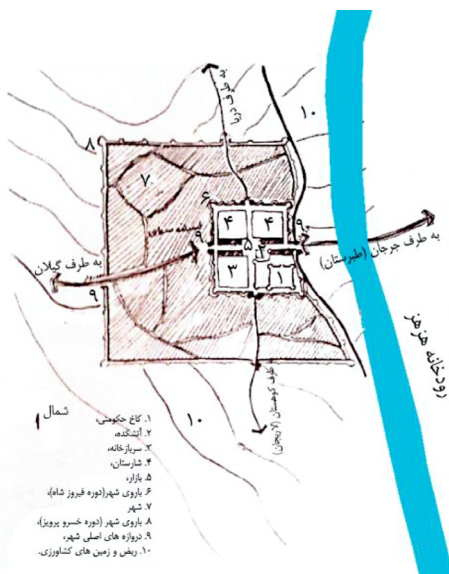
جدول ۲. اطلاعات موجود از شهر در دوران ساسانیان.

دوره تاریخی	ساسانیان
ساسانیان	<ul style="list-style-type: none"> - پایتخت طبرستان - برخورداری از عناصری چون ارگ حکومتی، محلات، آتشکده و بازار - الگوی استقرار قصر و عمارت حکومتی در موضع مکانی برتر با حصار به دور آن - شارستان^۶ (با حصار به دور آن) و سواد یا حومه که مامن سکونت قشر اشراف و مردم عادی می‌باشد - هسته اولیه بازار در بخش شارستان - قرارگیری موضع مکانی شهر در مدخل ورودی طبرستان (اسلامی-مقدم، ۱۳۸۰: ۹-۱۰) - دور دیوار اصلی شهر دیواری از گل بود - مربوط به دوران مفرغ و آهن - وجود کهنه‌زی^۷ در محدوده آتشکده (گنبد شمس آل رسول)

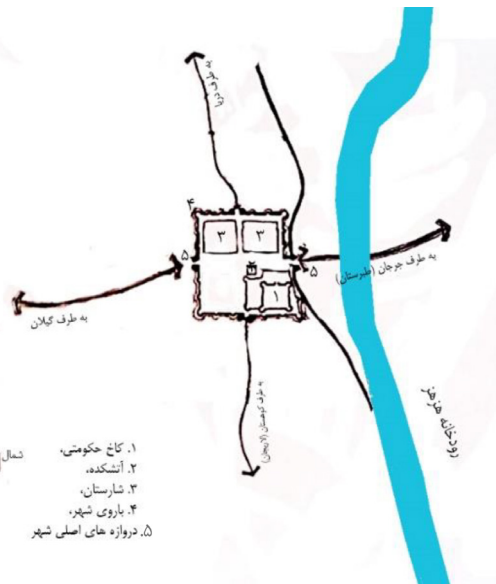
و مرکز ایالت مهم طبرستان بوده است (اسلامی مقدم، ۱۳۹۰: ۱۶). این شهر در زمان ساسانیان نیز در کنار رود هرمز (هراز فعلی) واقع بوده است. خسرو پرویز آمل را پایتخت و اقامتگاه خود ساخت و دور دیوار اصلی شهر، دیواری از گل برپا کرد (مداحی آملی، ۱۳۸۱). در کتاب راهنمای شمال فرخ غفاری چنین آورده است: «از آن به بعد شهر مدت‌ها مقر حکومت و پایتخت حکام محلی مازندران بود» (غفاری، ۱۳۴۷) (جدول ۲ و شکل ۴).

کالبد شهر از دوران اسلامی تا حمله مغول

شهر آمل به سال ۱۳۷ هـ ق توسط سپاه اسلام فتح گردید (لونجی، ۱۳۷۱: ۳۵). به نظر می‌رسد که با فتح شهر، یک جابجایی در مکان آن صورت گرفته است. چه در گذشته، آتشکده‌ها در بخش شارستان قرار داشته، حال آنکه بقایای حاصل از آن آتشکده‌ها در وضع موجود با فاصله‌ای قابل توجه از بافت قدیم قرار دارد. اگر این ظن بهیقین نزدیک باشد می‌توان گفت بنای احتمالی شهر مجدداً به دور از اردوگاه سپاه فاتح اسلام با ساخت‌وسازمان فضایی - کالبدی مشابهی تکوین یافت (اسلامی مقدم، ۱۳۹۰: ۱۸). تحولی که در این زمینه تحقق می‌یابد (ورود اسلام به منطقه آمل) خود را در شکل عنصر مسجد جامع می‌نماید. سیاحانی که بعد از ظهور اسلام در

شکل ۴. کروکی ترسیمی از شهر در دوران ساسانیان (اسلامی مقدم، ۱۳۹۰).

شکل ۳. کروکی ترسیمی از شهر در دوران اساطیری.

جدول ۳. اطلاعات موجود از شهر در دوران اوایل ورود اعراب تا مغول.

دوره تاریخی	اوایل ورود اعراب تا مغول
این فریبون (۳۲۲ ق-ق)	- آمل جامع‌ترین و آبادترین و پرآب‌ترین و بزرگ‌ترین مرکز علمی پارسی‌گویان - بزرگ‌ترین قلمرو حکومتی طبرستان - خندق‌های فراوان - مقر ملوک آریایی در طبرستان و جای بازگانان (ابن فریبون، ۱۳۵۱)
ابن حوقل (۳۶۷ ق-ق)	- بزرگ‌ترین شهر طبرستان - قرن ۴ ق- حاکم‌نشین طبرستان - آمل از قزوین بزرگ‌تر و بسیار پرجمعیت‌تر - بنا و عمارات درهم‌آمیخته (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۲۷)
اصطخری (قرن ۴ ق-ق)	- فراوانی کالای ابریشم - شهری بزرگ و میزان بارانش زیاد
بیهقی (۵۶۵ ق-ق)	- آمل، مادر شهر منطقه خود و شهر بزرگان (لونجی، ۱۳۷۱: ۳۷-۳۸).

فیروز شاه بلخ ساخته شد. آمله دارای پسری به نام خسرو بود که پس از مرگ پادشاه بلخ، پادشاهی مقتدر گردید و آمل را پایتخت خود برگزید و بیشترین سعی و کوشش خود را صرف ساختن قلعه‌های محکم و ساختمان‌های زیبا و آبادانی این شهر نمود. حتی دستور داد در بیرون شهر ساختمان و قصرها بسازند و عمران و آبادی بنمایند (ابن اسفندیار، ۱۳۸۹). شهر در این دوره دارای چهار دروازه به نام‌های دروازه گیلان، دروازه گرگان، دروازه کوهستان و دروازه دریا بود و مقدار زمینی که برای ساختن اولیه شهر فراهم کردند چهارصد هکتار بود (جدول ۴، و شکل‌های ۶ و ۷).

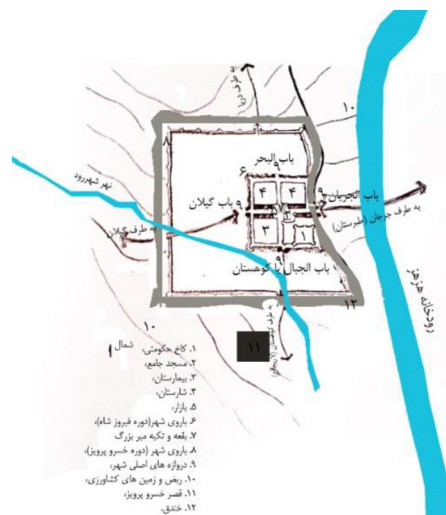
دوره‌های مختلف از این شهر بازدید کرده‌اند، اواسط قرن سوم تا اواخر قرن چهارم هجری را اوج شکوفایی شهر دانسته‌اند. در این دوره که مصادف با به قدرت رسیدن علویان است، شهر آمل به عنوان مرکز طبرستان مورد توجه قرار می‌گیرد. مرکزیت سیاسی، موقعیت سوق‌الجیشی و مجاورت شهر با گذرگاه‌های بین منطقه‌ای، رشد و توسعه شهر را در ابعاد اجتماعی و اقتصادی رقم می‌زند. فرآیند چنین مواردی از رشد در توسعه فیزیکی شهر در بخش ربض^۸ (به علت انتقال پاره‌ای از فعالیت‌های اقتصادی) و توسعه کالبدی عناصری چون بازار متجلی می‌شود (لونجی، ۱۳۷۱: ۳۷). در قرن پنجم وقتی با همت خواجه نظام‌الملک طوسی، قرار شد مدارس مشابه دانشگاه‌های امروزی به نام نظامیه در شهرهای بزرگ جهان آن روز از جمله بغداد، دمشق، بلخ، نیشابور و بخارا تأسیس شود آمل از جمله شهرهایی بود که در کنار شهرهای فوق صاحب نظامیه گردید (مهندسین مشاور پژوهش و عمران، ۱۳۷۸) (جدول ۳ و شکل ۵).

کالبد شهر از حمله مغول تا دوران صفوی

ابن اسفندیار در کتاب تاریخ طبرستان نوشته است، آمل مأخوذ از نام آمله دختر اشتهاد است که به اتفاق برادرش یزدان به دلیل کشتن شخصی از تبار دلیم به نواحی آمل فعلی آمد و روستایی را بنا نهادند. وی می‌نویسد: بنای آمل به فرمان آمله همسر

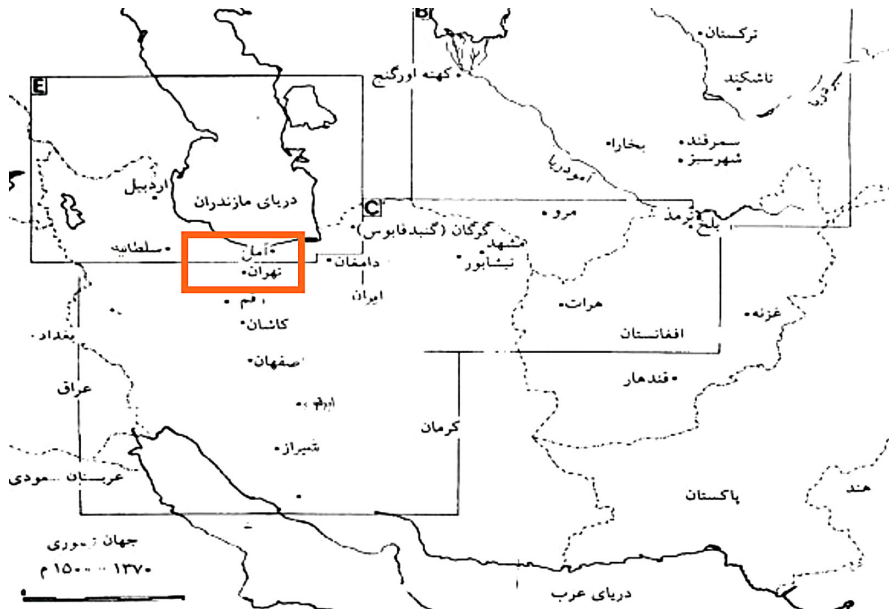
شکل ۶. کروکی ترسیمی از شهر در دوران مغول و قبل از صفویه.

شکل ۵. کروکی ترسیمی هسته درونی شهر آمل و تأثیر محور آمل به بابل و رودخانه هزار بر گسترش و شکل‌گیری شهر (برگرفته از طرح اسلامی مقدم، ۱۳۹۰).

جدول ۴. اطلاعات موجود از شهر در دوران مغول و قبل از صفویه.

مغول و قبل از صفویه	دوران تاریخی
<ul style="list-style-type: none"> - ساخته شده به فرمان فیروز شاه و به خواست همسرش - یاروی حصار از خشت پخته - خندقی گرد شهر که عمق آن ۳۳ ارش، به ارش مساحان و عرض یک تیر پرتاب و قعر یک و چهار باب بر حصار - اسامی باب‌ها: باب الجریان (دروازه شرقی)، باب گیلان (دروازه غربی)، باب الجبال یا کوهستان (دروازه جنوبی) و باب البحر به سمت دریای خزر (دروازه شمالی) - مساحت شهر چهارگوش، نزدیک ۴۰۰ جریب زمین (غفاری، ۱۳۸۶) - قصری بیرون خندق در زمان خسروپرویز - بنیاد نهادن اکابر و ملوک برای جوار پادشاه، باغ، سرای، بازار و مستغل - حصار دیگری از گل در زمان خسروپرویز - رض را ملین السورین می‌گفتند (لونجی، ۱۳۷۱: ۲۳-۳۰) - بازار جهانی روزگار خود 	<p>حسن بن اسفندیار (۶۱۳ هـ-ق)</p>
<ul style="list-style-type: none"> - آمل از عصر ساسانی و پس از ورود اسلام و در زمان خلافت عباسیان، بزرگترین شهر طبرستان و در دشت قرار دارد و مرکز ناحیه طبرستان - آمل پایان عصر عباسی پایتخت فرمانروایان بود - آمل در قرن ۴ هـ-ق یا یورش تیمور، موقعیت سابق خود را بازیافت (کردی، ۱۳۶۸: ۶۰) 	<p>یاقوت حموی (۶۱۷ هـ-ق)</p>
<ul style="list-style-type: none"> - بیمارستان، مسجد قدیمی و مسجد نو دارد - هر دو مسجد رواقی بزرگ دارد - تجارت پررونقی در آمل وجود دارد (مقدسی، ۱۳۶۱). 	<p>مقدسی (۶۵۸ هـ-ق)</p>
<ul style="list-style-type: none"> - آمل قصبه طبرستان - بزرگتر از قزوین - بسیار آبادان - دارای کهن‌ترین بناهای این نواحی (ابوالقدا، ۱۳۷۷) 	<p>ابوالقدا (۷۳۲ هـ-ق)</p>
<ul style="list-style-type: none"> - ساخته شده توسط طهمورث پادشاه پیشدادی - شهری بزرگ - آمل از اقلیم چهارم (ستوده، ۱۳۶۶) - زمان پادشاهی فریدون تا زمان بهرام گور آمل پایتخت دنیای مسکون بود (مهجوری، ۱۳۴۳: ۱۸۷) 	<p>حمدالله مستوفی (۷۵۰ هـ-ق)</p>

شکل ۷. موقعیت شهر آمل در نقشه طبرستان دوره تیموری، (مأخذ: معماری دوره پهلوی اول، موسسه تاریخ مطالعات ایران).

کالبد شهر در دوران حکومت صفویه

در عصر صفوی آمل رونق فراوان گرفت و حکام صفویه به مازندران دل‌بستگی خاص داشتند ولی در دوران حکومت شاه اسماعیل صفوی سیلی عظیم می‌آید و شهر تخریب می‌گردد و در اوایل قرن یازدهم هـ-ق شاه‌عباس اول عده‌ای از گرجی‌ها را به آمل کوچ داده تا جای جمعیت ازدست‌رفته را بگیرد (اسلامی مقدم، ۱۳۹۰: ۲۳). (جدول ۵).

کالبد شهر در دوران حکومت افشاریه

آمل در زمان افشاریه و زندیه دچار تحول دیگری شد و بر اساس موقعیت خود به عنوان شهری برای تجارت و ساخت‌وساز ادوات جنگی بود. به واسطه موقعیت شهر در آمل توپخانه‌ها بنا نهاده شد و مراکز دادوستد از پیش بیشتر شد (رحمتی‌نیا، ۱۳۸۹: ۱۸-۱۹). (جدول ۶).

کالبد شهر در دوران حکومت قاجاریه

از دوره نادرشاه تا اواخر دوره قاجار، دوران قهقرایی شهر آمل بوده و هرج و مرج‌های سیاسی و بلایای مکرر طبیعی و انسانی نتوانست در تاریخ مازندران خودنمایی کند (لونجی، ۱۳۷۱: ۶۰). شهر آمل به همان محل و مقر ابتدایی اکتفا نکرده و

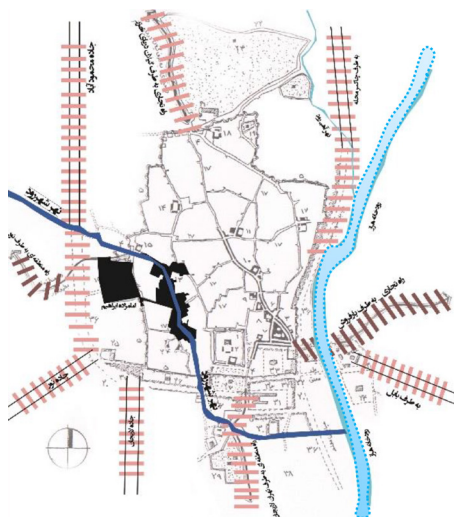
جدول ۵. اطلاعات موجود از شهر در دوران صفویه.

دوران تاریخی	صفویه
توماس هربرت (۱۰۳۶ هـ-ق)	- آمل در دشتی وسیع بنا شده - خاکی بسیار حاصلخیز - امروزه شهری آباد، اما در گذشته آبادتر بوده است - دارای حصار و باره‌ی زیبا و مستحکم در سراسر ایالت مازندران - دارای سه هزار خانوار جمعیت - مرکز تجاری مهم برای اقوام مختلفی از جمله ارمنی، ترک، یهودی، هندی (طاهری، ۱۳۴۷). - عالی‌ترین بنای شهر، مسجد جمعه است و ۴۴۴ تن از ملوک و پیامبران مدفون‌اند
نتایج نگارندگان	- تداوم دوره قبل از خود - ساخت مسجد جامع شهر - وسیع شدن مقیاس شهر در بخش ریض به لحاظ گسترش فعالیت‌ها - توسعه بازار به فرم خطی باعث رشد محلات مسکونی در اطراف بازار گردید

گسترش یافته است و مکان‌های جغرافیایی جدیدی را به وجود آورده است به طوری که مناطق مسکونی جدیدی در بعد از دوران صفویه به سرعت به وجود آمده است (لونجی، ۱۳۷۱: ۱۴۹-۱۴۸). (جدول ۷ و شکل ۸).

کالبد شهر از دوره پهلوی تاکنون

پس از طی یک دوره رکود و فترت تا اواخر دوره قاجاریه، با روی کار آمدن دولت متمرکز پهلوی اول (رضاخان)، شهر شاهد گام‌هایی چند در جهت احیای خود، بنا به دلایل سیاسی است. در زمان پهلوی اول تحولاتی در آمل پدید آمد که در توسعه شهر و دگرگونی آن تأثیر بسزایی داشت. در این دوره شهر آمل چون دیگر شهرهای ایران رو به گسترش گذاشت. خندق‌های اطراف شهر را خشک کردند و بخشی از خانه‌های محقر و قدیمی و خیابان‌های

شکل ۸. کروکی ترسیمی از استخوان‌بندی بافت شهر آمل در دوره قاجاریه و مداخلات کالبدی صورت گرفته در دوره پهلوی (نگارندگان بر اساس مطالعات طرح تفصیلی ویژه بافت قدیم شهر آمل و مهندسین مشاور پژوهش و عمران، ۱۳۷۵: ۱۱).

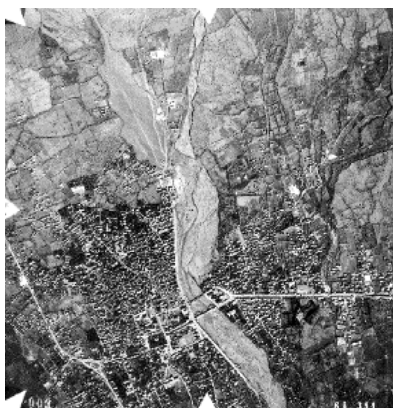
جدول ۶. اطلاعات موجود از شهر در دوران افشاریه،

دوران تاریخی	افشاریه
جونس هنوی	- از دست دادن شهرت و اعتبار شهر - مهم‌ترین مرکز ریخته‌گری و ذوب‌آهن به دلیل کان‌های سنگ‌آهن فراوان - پی‌ریزی کارخانه آهن‌سازی برای تهیه گلوله و توپ و تفنگ و نعل اسب (کرزن، ۱۳۸۰: ۹/۲؛ محبوبی اردکانی، ۱۳۵۴: ۴۱). - ساخت لنگر نیروی دریایی ایران در آمل به سال ۱۱۵۴ هـ-ق - پل هراز، باشکوه‌ترین پل در عهد خود - وجود دژ کهنسال که زمانش به ۴ هزار سال قبل از عهد نادر می‌باشد (طاهری، ۱۳۴۷).

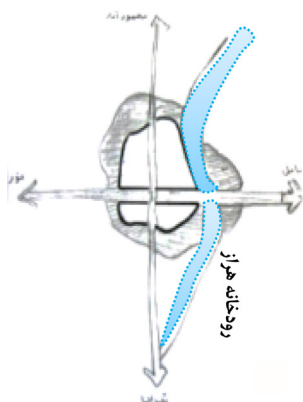
جدول ۷. اطلاعات موجود از شهر در دوران قاجاریه.

دوران تاریخی	قاجار
جمیز بیلی فریزر (۱۲۳۹ هـ- ق) زمان محمدمشاه قاجار	هشتصد محله یا برزن مجموع خانهها چهل و پنج هزار و نفوس آن سی و پنج تا چهل هزار نفر رودخانه‌ای دارد که روی آن پلی مجلل با دوازده دهانه خرابه‌هایی از قلعه‌های قدیمی مستحکم که مهم‌تر از هر قلعه‌ای در ایران، دیوارها آجری با ضخامت زیاد، هر دوست سال یکبار مرمت گردید، چهار هزار سال پیش ساخته شده است یکی از شهرهای ایران قدیم و عالی و وسیع کاخ‌ی از سنگ توسط شاه عباس ساخته شده شهری عالی و وسیع (رحمتی‌نیا، ۱۳۸۹)
ویلیام ریچارد هولمز (۱۲۶۰ هـ-ق)	آمل شهری ویران و از هر سویش در و دیوار شکسته دیده می‌شود خانهها اکثراً آجری وجود مقبره میر قوام‌الدین مرعشی مشهور به میربزرگ (طاهری، ۱۳۴۷)
لویی رابینو (۱۳۲۶ هـ-ق)	آمل صاحب دو هزار خانه نه برزن و چهارصد باب دکان جمعیت در عرض کمتر از نود سال بیست و دو بار تقلیل یافت یکی از آبادترین شهرهای مازندران چهار دروازه به نام‌های لاریجان، بارفروش، تلیک سر و نور
نتایج نگارندگان	رشد و توسعه بازار به صورت فرمی خطی وجود محلات مسکونی فراوان بر مبنای نژادی و قومی خشک شدن خندق‌های اطراف شهر

بیرون بازار و ... اقداماتی از این دست می‌باشند.
۲. خیابان‌هایی به سبک و سیاق جدید در کناره غربی رود هراز
(خیابان‌های چاکسر (خیابان شهید بهشتی) به موازات رودخانه
هراز، مهدیه، سبزه‌میدان، شهید باهنر و هفده شهریور در
جنوب بافت کهن) ایجاد گردیدند. این در حالی است که هسته
اولیه شهر علی‌رغم چنین مداخلاتی در محیط پیرامون خود و
استقرار عناصر جدید ناهمخوان با مجموعه به تدریج انسجام
کالبدی خود را با بافت‌های مجاورش کاهش می‌دهد.
۳. در دوره پهلوی دوم احداث خیابان طالب آملی (در ضلع
غربی محدوده شهر قدیم) و تعریض آن در سال‌های ۱۳۵۲
و ۱۳۵۳ تکمیل و انقطاع کالبدی بافت با مجموعه‌های جدید
پیرامونی حادث می‌گردد (حبیبی، ۱۳۸۴) (شکل‌های ۹ تا ۱۲).

شکل ۱۰. عکس هوایی سال‌های ۱۳۳۳
(سازمان نقشه‌برداری کشور).

شکل ۱۱. کروکی ترسیمی از هسته میانی شهر و تأثیر محور هراز بر
گسترش شهر آمل تا اواخر دوران پهلوی اول (مهندسین مشاور پژوهش
و عمران / طرح توسعه و عمران (جامع) و حوزه نفوذ شهر آمل، ۱۳۸۵).

تنگ و باریک شهر تخریب و مجدداً طراحی گردید (kiani, 1991: 43). اقدامات انجام شده در این دوره به‌قرار زیر است:
۱. ایجاد عمارت شهرداری، کاخ چای‌خوران، تأسیس دبیرستان
پهلوی (امام خمینی فعلی)، اداره اقتصاد و دارایی، ثبت‌استاد،
ثبت‌احوال، پست و تلگراف، ژاندارمری، ایجاد انبار برنج برای
صادرات مازاد به دیگر نقاط کشور، احداث مغازه‌های جدید در

شکل ۹. عکس هوایی سال‌های ۱۳۳۵
(سازمان نقشه‌برداری کشور).

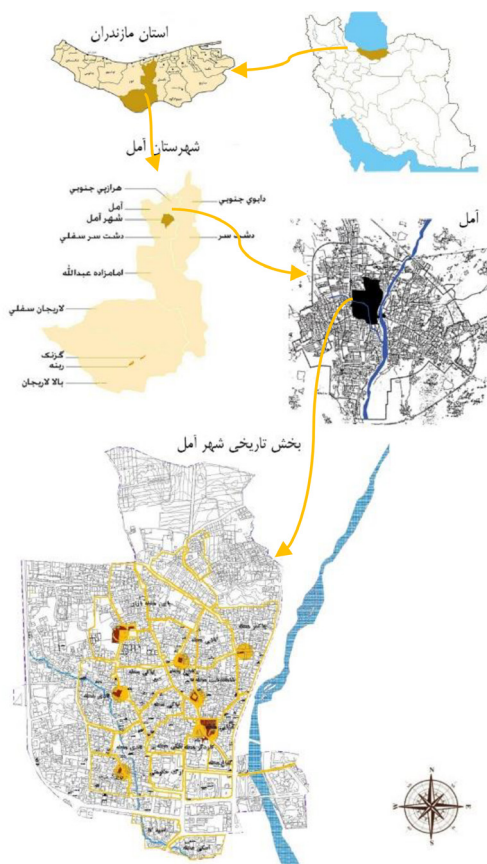

تجزیه و تحلیل بستر طرح عوامل تأثیرگذار در طراحی بافت کهن بررسی وضع موجود

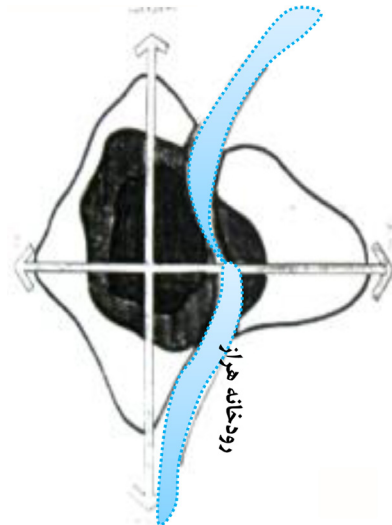
شهر آمل مطابق شکل ۱۳ در حد فاصل سلسله جبال البرز و دریای خزر واقع و توسط رودخانه هراز به دو بخش شرقی و غربی تقسیم گردیده است و از شمال به شهرستان محمودآباد، از شرق به شهرستان بابل، از غرب به شهرستان نور و از جنوب به شهرستان دماوند محدود است.

تحلیل ساختار کهن محلات

بافت کهن شهر آمل به لحاظ استقرار در جبهه غربی رودخانه هراز به عنوان یک لبه طبیعی، دارای ساختار تک هسته‌ای بوده و محله‌های تاریخی آن متشکل از ۱۴ محله^{۱۵} مطابق

شکل ۱۳. موقعیت قرارگیری شهر آمل
(مأخذ: نگارندگان، بر اساس نقشه‌های طرح توسعه و عمران (جامع) و حوزه نفوذ شهر آمل، مهندسین مشاور پژوهش و عمران، ۱۳۸۵).

شکل ۱۲. کروکی ترسیمی از نحوه ایجاد و گسترش هسته بیرونی شهر آمل (مهندسین مشاور پژوهش و عمران / طرح توسعه و عمران (جامع) و حوزه نفوذ شهر آمل، ۱۳۸۵).

روش تحقیق

روش تحقیق حاضر مبتنی بر روشی تاریخی است که در آن برای مطالعات زمان حال از روشی تفسیری نیز بهره‌گیری شده است. تکیه اساسی پژوهش حاضر بر روش گردآوری اطلاعات، روش کتابخانه‌ای بوده که در آن از اسناد تاریخی، کتب، مقالات و سایر منابع مرتبط استفاده شده است.

نوشتار پیش رو در چهار بخش کلی ارائه می‌گردد:

بخش اول: درباره شناخت بستر طرح بر مبنای رویکردی تاریخی - کالبدی و طبیعی که شامل وجه تسمیه شهر، سیر تحول تاریخی کالبدی شهر؛

بخش دوم: شامل معرفی عوامل تأثیرگذار در طراحی بافت کهن که شامل بررسی وضع موجود، ساختار کهن محلات و نقشه‌های وضع موجود بافت کهن؛

بخش سوم: به معرفی طرح‌های مصوب بافت قدیم این شهر، طبق اسناد و مدارک ارائه‌شده توسط مهندسین مشاور در طرح؛ و **بخش چهارم:** نتایج و یافته‌ها بر اساس نمودار بمنت که مبتنی بر اشعار اساطیری، کاوش‌های باستان‌شناسی و کتب تاریخی و فرضیاتی برگرفته از سفرنامه‌ها و دستاوردهای تأثیرگذار طرح مذکور را بیان می‌نماید.

جدول ۸. طرح‌های بالادست شهر امل
(مأخذ: مهندسين مشاور پژوهش و عمران، ۱۳۸۵).

نام طرح	سال تصویب	نام مرجع تهیه‌کننده طرح
طرح جامع امل	۱۳۵۲	مهندسين مشاور امکو
طرح تفصیلی شهر امل	۱۳۶۴	مهندسين مشاور پژوهش و عمران
طرح جامع شهرستان امل	۱۳۷۹	مهندسين مشاور پژوهش و عمران
طرح جامع شهر امل	۱۳۸۰	مهندسين مشاور پژوهش و عمران
طرح تفصیلی ویژه بافت قدیم شهر امل	۱۳۸۲	مهندسين مشاور پژوهش و عمران
مطالعات طرح تفصیلی طرح جامع شهر امل	۱۳۸۵	مهندسين مشاور پژوهش و عمران

شکل ۱۴ به نام‌های نیاکی محله (حسینیہ ارشاد)، اسپه کالا (تکیه اسک)، قادی محله (تکیه شهیدا)، کاردرگر محله (مسجد امیری‌ها)، مشائی محله (چهار سوق)، شاهان‌دشت محله (تکیه هاشمی)، چاکسر محله (امامزاده قاسم)، کاشی محله (مسجد جامع علی کوچک)، پائین بازار محله (تکیه آملی‌ها)، گلباغ محله (مسجد جامع) و گرجی محله (امامزاده تقی)، سبزه میدان (بقعه میربزرگ)، شهر قدیم یا اراضی گنبدین (بقعه ناصرالحق)، اسکی محله (اداره اقتصاد و دارایی) است که به دلیل ساختار پراکنده بافت و شبکه ارتباطی ارگانیک تار عنکبوتی، هر یک دارای اعتبار خاصی است (اسلامی‌مقدم، ۱۳۹۰: ۵۵-۵۴).

در حقیقت رودخانه هراز یکی از موانع توسعه بافت قدیم از جبهه شرقی، یکی از عناصر اصلی استخوان‌بندی بافت قدیم و در شمار عناصر مسلط سیمای شهری است و همچنین حفظ بازار به عنوان یکی از عناصر اصلی تشکیل‌دهنده استخوان‌بندی اصلی بافت قدیم و مرکز اقتصادی شهر امل است که از طریق گذرهای اصلی خود در اتصال با این ستون فقرات موجب انسجام فضایی و کالبدی عناصر متشکله آن (مسجد جامع، محلات مسکونی، مراکز محلات و فضاهای شهری و) گردیده‌اند (شکل ۱۵).

معرفی طرح (طرح مصوب محدوده بافت قدیم)

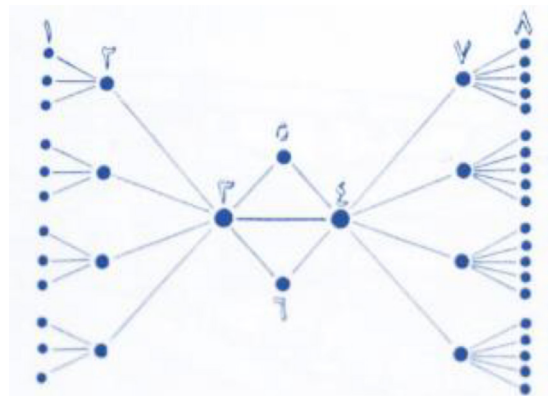
بررسی طرح‌هایی که در دوره‌های گذشته برای استان مازندران، شهرستان امل و شهر امل تهیه گردیده به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در تهیه طرح تفصیلی شهر تأثیرگذار می‌باشند. طرح‌های مرتبط با شهر امل شامل موارد ذکر شده در «جدول ۸» است.

پیشینه طرح

مطالعات طرح جامع و تفصیلی شهر امل از سال ۱۳۵۲ شروع شد ولی طرح تفصیلی ویژه بافت قدیم در سال ۱۳۸۲ که مرجع

شکل ۱۴. حدود کلی و موقعیت محلات در نقشه دهه ۵۰ بافت قدیم شهر امل (مأخذ: آرشیو شهرداری امل / قسمت بافت قدیم).

شکل ۱۵. نمودار ارتباط بین مرکز سکونتگاه (بازار و میدان) با عناصر و فضاهای بیرون‌شهری و عناصر و فضاهای درون‌شهری

۱. عناصر و فضاهای بیرون‌شهری (زیارتگاه، گورستان، مصلی، مزارع، باغات، قلعه)؛ ۲. ورودی، دروازه؛ ۳. بازار؛ ۴. میدان؛ ۵. فضاهای مذهبی؛ ۶. فضاهای خدماتی؛ ۷. مفصل‌ها؛ ۸. واحدهای مسکونی (مأخذ: مهندسين مشاور پژوهش و عمران / طرح توسعه و عمران جامع) و حوزه نفوذ شهر امل، ۱۳۸۵).

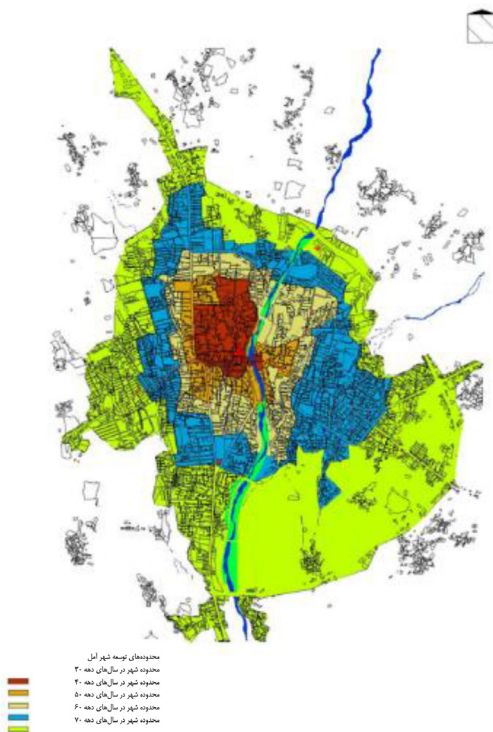

فرآیند برنامه‌ریزی و طراحی

برای دستیابی به اهداف کلی طرح و برطرف کردن نارسایی‌ها، پروژه طراحی در سه مرحله اصلی پی‌ریزی گردید که آثار آن بر تحولات کالبدی آمل مشهود است:

شرح مرحله اول؛ در جریان اولین اقدامات انجام شده طی این پروژه ارتباط عناصر اصلی شهر قدیم که شامل بازار، کناره رودخانه هراز، بقعه میربزرگ است، حفظ اقتدار بازار و تأمین ارتباط مراکز محلات به استخوان‌بندی اصلی بافت، حفظ ساختار طبیعی بافت قدیم به عنوان ستون فقرات شهر و حریم اطراف بقعه میربزرگ در جوار شبکه‌های اصلی شهر و اتصال و ارتباط ستون فقرات بافت قدیم به خیابان‌ها و لبه‌های شریانی شهر می‌تواند در حفاظت و بازآفرینی استخوان‌بندی بافت کهن کمک شایانی نماید. بنابراین طراحان با در نظر گرفتن چنین طرح‌هایی به شناسایی و طرح‌ریزی نقاط عطف و مهم‌ترین گره‌های شهری پرداخته که به قرار زیر است:

- طراحی ساماندهی خیابان‌های مهدیه و انقلاب با طراحی ورودی و بدنه‌سازی (احداث کولوناد) همراه

شکل ۱۶. محدوده توسعه شهر آمل
(مأخذ: مهندسين مشاور پژوهش و عمران، ۱۳۸۵).

تهیه‌کننده طرح آن مهندسین مشاور پژوهش و عمران بود که بر پایه اهداف کلی تقویت ساختار و استخوان‌بندی موجود بافت کهن، ارتقاء ساختار طبیعی موجود محدوده بافت کهن و تعیین نقاط واجد پتانسیل جهت پیشنهاد اجرای پروژه‌های ویژه با همکاری سازمان میراث فرهنگی مازندران و صدور مجوز ساختمان (پروانه ساختمان) توسط عوامل فنی شهرداری سعی در تعیین ضوابط، حریم و طرح احیا و باززنده‌سازی برای بناهای تاریخی و حریم رودخانه‌ها که تمامی آن‌ها جز محورهای با ارزش ویژه کالبدی - تاریخی و طبیعی می‌باشند.

اهداف طرح از حیث اثرگذاری بر تحولات کالبدی شهر

اهداف مدنظر گروه طراح با توجه به شناخت حاصل از مراحل اولیه بررسی (کالبدی - تاریخی و طبیعی)، ساختار بازار و محلات به شرح زیر است:

۱. باززنده‌سازی و احیاء نقش تاریخی بافت قدیم به عنوان مرکز ثقل شهر؛
۲. ایجاد انسجام فضایی بین بافت قدیم و کالبد جدید؛
۳. حفاظت و توسعه عملکرد بازار و احیاء راسته‌های آن به عنوان یکی از عناصر اصلی تشکیل‌دهنده استخوان‌بندی اصلی بافت قدیم و مرکز اقتصادی شهر آمل و استقرار کاربری‌های فرهنگی و گردشگری در مقیاس شهری و فراشهری در بافت کهن؛
۴. بازآفرینی و باززنده‌سازی و معاصرسازی و حیثیت و هویت‌بخشی و ترمیم اقتدار بافت‌های باارزش و محلات قدیمی و مراکز آن‌ها؛
۵. بهره‌برداری از بناها و محیط‌های تاریخی جهت حفظ هویت شهری؛
۶. ایجاد نظم کالبدی و عملکردی در بافت قدیم؛
۷. احیاء اراضی حاشیه رودخانه هراز به لحاظ اهمیت صنعت گردشگری؛
۸. توسعه کاربری‌های عمومی و تمرکز آن‌ها در بافت قدیم به عنوان مرکز اصلی شهر؛
۹. کاهش حجم ترافیک سواره در بافت قدیم به کمک طراحی مناسب شبکه و نحوه استقرار کاربری‌های فرا شهری؛
۱۰. تدوین ضوابط و مقررات ساختمانی و شهرداری متناسب با شرایط ویژه در بافت قدیم (مهندسین مشاور پژوهش و عمران، ۱۳۸۵) (شکل ۱۶).

نمای شهری آن‌ها در طول گذرگاه‌ها و راسته‌ها است، در این رابطه به تدریج طراحی نماها می‌بایست از ساختارهای یکنواخت به بهسازی بدنه‌ها و نماسازی در فضاهای شهری حرکت نماید که می‌تواند جزء ضوابط حفاظتی جداره‌ها قرار بگیرد. در این مورد توجه به خطوط افقی و قائم نماها، فواصل تکرار این خطوط در بدنه بناهای همسایه و رعایت تناسب در فواصل آن‌ها از مهم‌ترین عناصر ارتباط نماهای شهری و ایجاد نظم به شمار می‌آیند (اقتباس از مهندسین مشاور پژوهش و عمران، ۱۳۸۵) (شکل ۱۷).

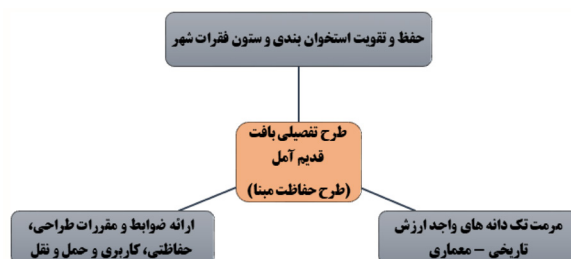
نمودار بمونت

فردی بمونت^{۱۶}، در سال ۱۹۶۶ میلادی به تهیه نموداری تحت عنوان طول عمر شهرهای تاریخی ایران اقدام کرد. در این نمودار حوادث مهم از جمله زلزله، حملات، قحطی، شرایط اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی، انقلاب‌های داخلی و... که در طول تاریخ (از ۷ ق.م. تا ۱۹۶۶ م.) بر هر شهری حادث شده بود، ترسیم کرد، می‌توان در این نمودارها دوران اوج و افول هر شهر و حوادث آن را مشاهده نمود (Bemont, 1973)، بنابراین با تکمیل آن توسط اسناد و حوادث تاریخی می‌توانیم دوران شکوفایی این شهر را مشاهده کنیم (شکل‌های ۱۸ و ۱۹). دیاگرام بر اساس عوامل مختلف جمعیتی، اقتصادی، فرهنگی، مدیریتی و زلزله رسم شده است، در بعضی مواقع حتی عمر شهر به پایان رسیده است. علامت ؟ زمان تولد شهر را نشان می‌دهد. اگر شک دارد بدون علامت شروع می‌کند، علامت X از بین رفتن کل شهر را نشان می‌دهد. علامت Z برای نشان دادن از بین رفتن قسمتی از شهر به کار برده شده است. علامت O نشان‌دهنده غارت قسمتی از شهر است. علامت M نشان‌دهنده یک انقلاب یا اختلاف مذهبی است و یا جنگ داخلی و حمله خارجی. علامت « » نشان‌دهنده حوادث طبیعی، زلزله و سیل است. وقتی دیاگرام سفید شده و یا خط تیره (--) زده، یعنی اطلاعات مبهم است. شماره این که در ردیف آخر است تقسیمات کشوری و استان‌ها را نشان می‌دهد، که روی نقشه کشوری دیده می‌شود و علامت "۰" منطقه و زمین باستان‌شناسی مهم را نشان می‌دهد. در دیاگرام ارتفاع نشان‌دهنده اهمیت شهر است یعنی هر چه ارتفاع بیشتر، شهر مهم‌تر است. (شکل ۱۸).

تجدیدنظر در مقطع پیاده و سواره آن‌ها به عنوان محورهای مهم شهری؛
- حذف واحدهای تجاری واقع در انتهای غربی خیابان مهديه و گشایش و فضا سازی انتهای آن با استفاده از مجموعه میربزرگ؛
- تبدیل محور شهید بهشتی به عنوان محور فرهنگی، پذیرایی و تفرجگاهی؛
- همجواری کاربری‌ها و عملکردهای شهری، اداری، آموزشی، تجاری، خدماتی و ... واقع در حاشیه جنوب و شرق بافت قدیم.

شرح مرحله دوم؛ مراکز محلات ۱۴ گانه بافت کهن با وجود مشکلاتی به دنبال تصمیمات و برنامه‌ریزی‌های نادرست سازمان‌ها برای مرمت تک‌دانه‌ها در مرکز محلات که نقاط استراتژیک عملکرد شهری واقع می‌شوند همچنان ساختار اصلی خود را نسبت به تک‌دانه‌های منفرد حفظ کرده است. از این رو تهیه طرح مرمت و بازسازی تک‌دانه‌های بارز معماری با تغییر نوع عملکرد بعضی از آن‌ها می‌تواند بستر مناسبی جهت توسعه فعالیت‌های فرهنگی و گسترش گردشگری ایجاد نماید و تنوع آن‌ها می‌تواند در شالوده و ساختار اصلی بافت و انسجام کالبدی-فضایی آن در مرکز محلات مؤثر واقع گردد.

شرح مرحله سوم؛ ضوابط و مقررات بافت قدیم شهر آمل به منظور ارتقاء کیفیت محیط، پایدار نگه داشتن ارزش‌های فرهنگی و تاریخی، تأمین رفاه و ایمنی شهروندان به عنوان ضوابط مکمل طرح توسعه و عمران (جامع) شهر آمل در پنج بخش شامل ضوابط حفاظتی، ضوابط کاربری، ضوابط هدایت بازار، ضوابط طراحی شهری و ضوابط حمل‌ونقل تنظیم و ارائه گردیده است. ناهنجاری‌های نمای در عرصه خیابان‌ها، به‌طور کلی ناشی از چگونگی هم‌جواری ابنیه و شکل‌گیری ناهماهنگ خصوصیات

شکل ۱۷. گام‌های سه‌گانه در فرآیند تهیه طرح تفصیلی بافت قدیم آمل

و دوره زندیه دوران خوب و یا دوران طلایی اسلام و تاریخ کهن را پشت سر گذاشته و در دوره ایلخانی و سلجوقیان و غزنویان و افشار دوران بدی را پشت سر گذاشته است. عوامل طبیعی و انسانی به غیر از عوامل سیاسی در انتخاب شهر آمل دخالت داشت که آن را نسبت به دیگر شهرهای استان متمایز می‌کند، مهم‌ترین عوامل عبارت‌اند از:

– **عامل طبیعی:** بهره‌وری از آب رودخانه هرمز (هرمز فعلی) در امور کشاورزی و شرب؛

– **عامل دفاعی:** بهره‌گیری از ارتفاعات سلسله جبال البرز (حصار البرز) به عنوان موانع طبیعی در مقابل تهاجم بیگانگان؛

– **عامل اقتصادی:** وجود کشاورزی حاصلخیز و متعاقب آن شکل‌گیری بازارهای هفتگی؛

– **عامل ارتباطی:** موقعیت ارتباطی و مواصلاتی آن در منطقه طبرستان، واقع شدن در مرکز طبرستان، به عنوان مدخل ورودی و گلوگاه استان مازندران، جاده کرانه خزر (جرجان - رشت) و قابلیت دسترسی مناسب به دیگر مناطق مجاور که همین سبب استقرار مرکز حکام محلی طبرستان بوده است (شکل ۱۹). با توجه به مطالب مطرح در پژوهش حاضر و بررسی وضعیت و شرایط محیطی آمل قدیم و جدید، در جدول زیر به بیان شاخصه‌های آمل قدیم و میزان توجه به آن‌ها در طرح‌های توسعه شهری کنونی شهر آمل ارائه می‌گردد (جدول ۹):

با توجه به نقش تاریخی شهر که از مطالعات انجام شده و ترسیم نمودار بمونت شهر آمل به دست آمد، مشخص گردید برای ایجاد پیوند هویتی - عملکردی بین دوره‌های تاریخی گذشته شهر و طرح‌های توسعه فعلی و آتی آن باید توجه به موارد زیر در اولویت توسعه شهر قرار گیرد:

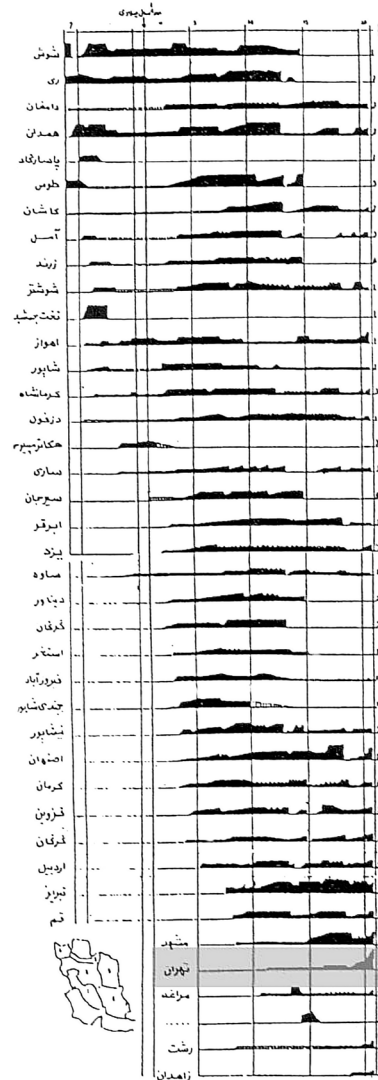
– توجه به نمادها و نشانه‌های کهن و تاریخی - هویتی شهر؛

– توجه به ایجاد بسترهای لازم به منظور بازبانی نقش تجاری و بازرگانی شهر؛

– توجه به ارتقاء نقش شهر در تولید و توسعه دانش؛

– ایجاد پیوند بین گذشته و آینده شهر از طریق رویکردهای فرمی (کالبدی)، محتوایی و عملکردی؛

– بهره‌گیری از ظرفیت‌های بالای رود اصلی شهر و محدوده پیرامونی آن به عنوان یکی دیگر از محورهای توسعه در کنار بازار (استراتژی توسعه دومحوری شامل بازار و رود اصلی شهر و ایجاد ارتباط منطقی بین آن‌ها).

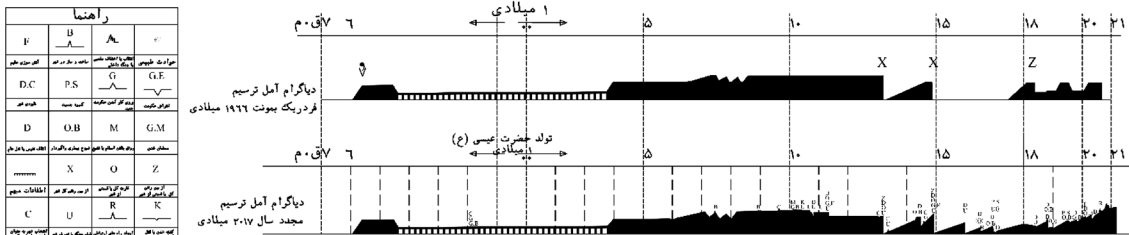
شکل ۱۸. عمر مراکز شهری ایران از هفت قرن قبل از میلاد مسیح تا سال ۱۹۶۶ میلادی؛ کروکی از فردریک بمونت به نام (شهرهای ایران جلد پنجم) که کلیه حوادث تاریخی را در مراکز شهری به صورت دیاگرام رسم کرده است (Bemont, 1973؛ رضازاده اردبیلی، ۱۳۵۹).

نتیجه‌گیری

با توجه به اسناد تاریخی شهر آمل حداقل از دوره ساسانی تا دوره مغول پایتخت مازندران و در سه سلسله پایتخت رسمی ایران بوده است و در زمان سلسله‌های صفوی، علوی و به معبود مواقع قاجار و سلسله‌های فریدون و رستم و حکومت مرعشی

جدول ۹. شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و محیطی شهر در دوران گذشته و کنونی.

شاخص‌ها		دوره زمانی	
شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و کالبدی شهر	آمل قدیم (دوره گذشته)	آمل جدید (دوره کنونی)	(از زمان شکل‌گیری شهر تا اواخر دوره قاجار)
	نقش اساطیری (وجود نمادهای متعدد ادبی و حماسی)	-	(طرح‌های توسعه شهری قبل و بعد از انقلاب)
	نقش حکومتی (وجود مرکز ایالتی و مقر حکومت منطقهای)	-	
	نقش طبقات اجتماعی (وجود نظام طبقاتی)	-	
	نقش تجاری و بازرگانی (قطب فعال تجارت در حوزه جغرافیایی خود)	-	
	نقش علمی (مرکزیت آموزش علوم مختلفه)	-	
	ثبات و تداوم نقش‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در طول دوره‌های متعدد تاریخی	تمایز و شخصیت بخشی به محلات برحسب مؤلفه‌های مذهبی	
شاخص‌های کالبدی - محیطی شهر	آمل قدیم (دوره گذشته)	آمل جدید (دوره کنونی)	(از زمان شکل‌گیری شهر تا اواخر دوره قاجار)
	توجه به موقعیت مکانی استراتژیک و نقش سوق‌الجیشی شهر و ارتباط آن با ایالت‌ها و مناطق مجاور	کاسته شدن از نقش منطقهای و فرامحلی شهر و توجه بیشتر به توسعه درون سایت	
	وجود سلسله‌مراتب فضایی در سکونت و فعالیت	وقوع انقطاع کالبدی در بخش‌های مختلف شهر و توجه به پیوند آن در طرح تفصیلی بافت قدیم آمل	
	الگوی رشد و توسعه خطی شهر	نگاه مرمتی حفاظتی به هسته شهر و منظرسازی حریم رود	
	رودهای شهری به عنوان هسته اصلی، محور و ستون فقرات توسعه کالبدی شهر	بازار به عنوان هسته اصلی، محور و ستون فقرات توسعه کالبدی شهر	
	وجود دروازه‌های متعدد ورود به شهری	-	

شکل ۱۹. با استناد به اسناد و مدارک تاریخی برای اولین بار به ترسیم نمودار بمونت پرداخته شد، تا افول و رشد شهر در طول تاریخ مشخص گردد. نمودار ترسیمی آمل در سال ۱۹۶۶ م توسط بمونت در قسمت بالا (شکل ۱۸) و نمودار دقیق و تکمیل شده در سال ۲۰۱۸ م توسط نگارندگان در قسمت پایین ترسیم شده که دوران صفویه نقطه اوج این نمودار تاریخی هست.

پی‌نوشت‌ها

- Amui
- Mardio
- Amardio
- قسمت نیمه اساطیری یا طلایی تاریخ ایران، دوران کیانیان و پیشدادیان را شامل می‌شود که به بخش افسانه‌ای تاریخ مشهور است. (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۳۵۰).
- در دوره اشکانیان هیرکانیه شامل بخش شرقی مازندران امروزی نیز بود و محدوده اراضی آن ناحیه‌ای بین استراباد و کراسوندسک، آماردها از آمل تا آمارلوی باستانی (سفیدرود) در استان گیلان بود.
- شارستان: سکونت‌گاه مردم عادی بوده است که در اطراف کهن‌دژ یا قلعه ساخته می‌شده است.
- کهن‌دژ: دژ مرکزی شهر بود و اغلب در میانه‌ی آن قرار داشت (پیرنیا، ۱۳۷۸) هسته مرکزی شهر بوده که به شکل قلعه مستحکم ساخته می‌شده و استحکاماتی که به شکل دیوار و برج و بارو و خندق بوده، آن را محصور می‌نموده است.
- رض: دیوار گرداگرد شهر (معین، ۱۳۸۲).
- گرچی محله فعلی در بافت قدیم منتسب به این قوم است.

۱۵. مقرر ابتدای شهر آمل از حوالی سبزه میدان و مصلای قدیم (موقعیت فعلی بیمارستان ۱۷ شهریور) تا منطقه پایین بازار و کمی پایین تر از محله پایین بازار یعنی اراضی «گنبدین» که در گذشته دور به آنجا «عوامه کوی» می گفتند بوده است.
۱۶. Fredy Bemont: ترسیم نمودار بمونت در پایان نامه کارشناسی ارشد پیوسته معماری مجتبی رضازاده اردبیلی (۱۳۵۹). تحت عنوان: اردبیل شهر اسلامی، استاد راهنما: پروفیسور آندرا برونو، دانشگاه پلی تکنیک تورینو، ایتالیا. در نمودار شهر آمل پس از گذشتن از سال ۱۹۶۶ میلادی از مؤلفه های سلامت، تحصیل، مسکن، محیط، کیفیت حمل و نقل، امنیت شهر، امکانات تفریحی استفاده شده است (رضازاده اردبیلی، ۱۳۵۹).

فهرست منابع

- ابن اسفندیار، بهاء الدین محمد بن حسن (۱۳۸۹)، *تاریخ طبرستان*، به تصحیح عباس اقبال، به کوشش محمدرضائی، تهران: انتشارات اساطیر.
- ابن حوقل، محمد بن علی (۱۳۴۵)، *صورة الارض*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن فریغون، شیخا (۱۳۵۱)، *جوامع العلوم*، ایران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ابوالفداء، اسماعیل بن علی (۱۳۷۷)، *تقویم البلدان*، مترجم عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- اداره میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی شهرستان آمل سازمان برنامه و بودجه استان مازندران.
- اسلامی مقدم، علی رضا (۱۳۸۰)، *طراحی فضای جمعی در بخش مرکزی شهر آمل، پایان نامه کارشناسی ارشد، مهندسی معماری*، دانشگاه تهران، صص ۱-۱۸۶.
- اسلامی مقدم، علی رضا (۱۳۹۰)، *آمل خاستگاه آمارد: نگاهی به بافت کهن شهر آمل*، نوشهر: آوای کاسپین.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۰)، *مسالك و ممالک*، به کوشش ایرج افشار، تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بازتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۰۸)، *جغرافیای تاریخی ایران*، ترجمه حمزه سردادور (طالب زاده)، تهران: اتحادیه.
- بیهقی، ظهیرالدین ابوالحسن علی بن ابی القاسم زید (۱۳۶۱)، *تاریخ بیهقی*، تصحیح و تعلیقات احمد بهمنیار، مقدمه علامه قزوینی، تهران: کتاب فروشی فروغی.
- پیرنیا، محمدرکیم (۱۳۷۸)، *تحقیق در معماری گذشته ایران*، تدوین غلامحسین معاریان، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- حبیبی، محسن (۱۳۸۴)، *شار تا شهر- تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تأثر*، چاپ ششم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حموی، یاقوت (۱۸۶۹)، *معجم البلدان*، با تصحیح فردنیا وستفلد، لیبریک.
- خواندمیر، غیاث الدین بن همام الدین حسینی (۱۳۳۳)، *حبیب السیر فی اخبار افراد بشر*، تهران: انتشارات خیام.
- دهقانی، الهام؛ کریمی، باقر؛ حق پناه، مریم (۱۳۹۴)، *سیر تحول و دگرگونی کالبدی شهر تاریخی لار (جست و جو در ژرف ساخت های معنایی معماری ایرانی - اسلامی، اولین همایش ملی معماری ایرانی، اسلامی (سیمای دیروز چشم انداز فردا)*، صص ۱۴۵-۱۳۰.
- <https://civilica.com/doc/471350/>
- رایینو، یاسنت لویی (۱۳۶۵)، *سفرنامه مازندران و استرآباد*، ترجمه غلام علی وحید مازندرانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- رحمتی نیا، مرتضی (۱۳۸۹)، *جغرافیای تاریخی آمل و لاریجان*، آمل: وارش وا.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی (۱۳۵۹)، *پایان نامه کارشناسی ارشد پیوسته، مهندسی معماری، گرایش معماری، استاد راهنما: پروفیسور آندرا برونو، دانشگاه پلی تکنیک تورینو، ایتالیا*، صص ۱-۲۳۰.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی؛ پیغامی، لیلا (۱۳۸۸)، *رهیافتی حاصل از شناخت شهر سنتی به منظور ارائه الگوی مداخله در بافت (مطالعه موردی: اردبیل)*، *هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی*، دوره ۱، شماره ۳۸، صص ۷۳-۸۴.
- https://jfaup.ut.ac.ir/article_22251_baa6e3cb-9595c1183ec06c152a723d69.pdf
- ریچارد هولمز، ویلیام (۱۳۹۰)، *سفرنامه ساحل خزر*، مترجم: شبنم حجتی سعیدی، تهران: فرهنگ ایلیا.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۸)، *تاریخ مردم ایران از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه*، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- سازمان نقشه برداری کشور.
- ستوده، منوچهر (۱۳۶۶)، *از آستارا تا استرآباد*، جلد چهارم، چاپ دوم، آثار و بناهای مازندران شرقی، تهران: انتشارات آگه.
- سلطان زاده، حسین (۱۳۶۵)، *مقدمه ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران*، چاپ اول، تهران: نشر آبی.
- شهرداری آمل / آرشیو قسمت بافت قدیم.
- طاهری، ابوالقاسم (۱۳۴۷)، *جغرافیای تاریخی گیلان، مازندران، آذربایجان از نظر جهانگردان*، شورای مرکز جشن شاهنشاهی ایران (بی م).
- غفاری، فرخ (۱۳۴۷)، *راهنمای شمال ایران*، سازمان جلب سیاحان (بی م).
- غفاری، محمود (۱۳۸۶)، *بزرگان و اندیشمندان آمل*، چاپ اول، تهران: رسانش.
- فریزر، جیمز بیلی (۱۳۶۴)، *سفری در زمستان، از قسطنطنیه تا تهران*، ترجمه: منوچهر امیری، تهران: انتشارات توس.
- کردی، علی (۱۳۶۸)، *اسناد اتحادیه کمیونست های ایران در واقعه آمل*، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- کرزن، جورج ناتانیل (۰۱۳۸)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه: غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۰)، *شهرهای ایران*، جلد چهارم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- لونجی، مجید (۱۳۷۱)، *نگرش جغرافیایی بر آمل*، آمل: شهرداری آمل.

جلد دوم.
مهندسين مشاور پژوهش و عمران (۱۳۸۵)، *مطالعات طرح تفصيلی ویژه بافت قدیم شهر آمل*، جلد اول.
معین، محمد (۱۳۸۲)، *فرهنگ فارسی معین*، تهران: انتشارات بهزاد.
همو، عبدالمجید (۱۳۷۸)، *الانترالفارسی الهندی فی التوراه*، دمشق: دارغارحراء.
هنوی، جونس (۱۳۷۷)، *زنگی نادر شاه*، ترجمه: اسماعیل دولتشاهی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
وارثی، حمیدرضا؛ زنگی آبادی، علی؛ وفايي، ابوذر (۱۳۸۵)، *سیر تحولات تاریخی و کالبدی بافت قدیم شهر کاشان، کاشان شناخت*، دوره ۳، صص ۱۲۷-۱۵۵.

[https://ensani.ir/file/download/article/20110108103809-مهندسين مشاور پژوهش و عمران \(۱۳۷۵\)، طرح جامع تجدیدنظر آمل، شهر کاشان.pdf](https://ensani.ir/file/download/article/20110108103809-مهندسين مشاور پژوهش و عمران (۱۳۷۵)، طرح جامع تجدیدنظر آمل، شهر کاشان.pdf)

Abu al-Fada, Ismail Ibn Ali (1998), *Taqvim Albaldan*, Translated by Abdolmohammad Ayati, Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran.

Barthold, Vasily Vladimirovich (1929), *Historical Geography of Iran*, translated by Hamzeh Sardador (Talebzadeh), Tehran: Etehadieh.

Bayhaqi, Zahiruddin Abolhassan Ali Ibn Abi Al-Qasim Zayd (1982), *History of Bayhaqi*, corrections and comments by Ahmad Bahmanyar, Introduction by Allameh Qazvini, Tehran: Foroughi Bookstore.

Bemont, Fredy (1973), *Les villes de l'Iran*, Paris.

Curzon, George Nathaniel (2001), *Iran and the Case of Iran*, Translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.

Dehghani, Elham, Karimi, Baqer, Haghpanah, Maryam (2015), *The Evolution of the Historical City of Lar (search in the semantic structures of Iranian-Islamic architecture, the first national conference on Iranian-Islamic architecture)(Yesterday's look, tomorrow's vision)*, 130-145PP. <https://civilica.com/doc/471350/>

Eslami Moghadam, Alireza (2001), *Collective space design in the central part of Amol city, Master Thesis in Architecture*, University of Tehran, 1-186PP.

Eslami Moghadam, Alireza (2011), *Amol the Origin of Amand: A Look at the Ancient fabric of Amol*, Nowshahr: Avay'e Caspian publication.

Fraser, James Bailey (1985), *A Journey in Winter, from Constantinople to Tehran*, Translated by Manouchehr Amiri. Tehran: Toos Publications.

Ghaffari, Farrokh (1968), *Guide to Northern Iran*, Tourist Attraction Organization.

Ghaffari, Mahmoud (2007), *The Greats and Thinkers of Amol*, First Edition, Tehran: Rasanesh Publisher.

Habibi, Mohsen (2005), *City to City - A Historical Analysis of the Concept of the City and Its Physical Appearance -*

محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۵۴)، *تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران*، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
مداحی آملی، محمدرضا (۱۳۸۱)، *آمل در گذر تاریخ*، چاپ اول، تهران: نشر شلاک.

مرعشی، ظهیرالدین بن نصرالدین (۱۳۶۱)، *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*، با مقدمه محمدجواد مشکور، به کوشش محمدحسین تسیحی، چاپ یکم، تهران: موسسه مطبوعاتی شرق.
مستوفی، حمدالله (۱۳۸۷)، *نزهت القلوب*، قزوین: انتشارات حدیث امروز.

معماری دوره پهلوی اول، *مؤسسه تاریخ مطالعات ایران*، چاپ اول.
مقدسی، محمدبن احمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم*، ترجمه: علینقی منزوی، تهران: انتشارات شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

مهجوری، اسماعیل (۱۳۴۳)، *تاریخ مازندران*، جلد اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مهندسين مشاور پژوهش و عمران (۱۳۷۵)، *طرح جامع تجدیدنظر آمل*،

Thought and Impact, Sixth Edition, Tehran: University of Tehran Press.

Hamwi, Yaqut (1869), *MAJAM AL-BOLDAN*, Edited by Ferdinand Vstefeld, Liberck.

Hanavi, Jones (1998), *The Life of Nader Shah*, translated by Ismail Dolatshahi, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.

Homo, Abd al-Majid (1999), *The Persian-Indian-Indian work in Al-Turah*, Damascus: Darghar Hara.

https://jfaup.ut.ac.ir/article_22251_baa6e3cb-9595c1183ec06c152a723d69.pdf

Ibn Esfandiari, Baha al-Din Muhammad ibn Hasan (2010), *History of Tabarestan*, edited by Abbas Iqbal, by Mohammad Ramezani, Tehran: Asatir Publications.

Ibn Farighun, Shia (1972), *JAWAMI 'AL-'ULUM*, Iran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Ibn Hawql, Muḥammad Abū'l-Qāsim, (1966), *Surah Al-Ard*, Tehran: Iranian Culture Foundation.

Istakhri, Abu Ishaq Ibrahim (1961), *Masalak va al-Mamalak*, Edited by Iraj Afshar, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company, B.T.N.K.

Khwandmir, Ghias-ud-Din Ibn Hammam-ud-Din Hosseini (1954), *Habib Al-Seer Fi Akhbar-e-Hamsar*, Tehran: Khayyam Press.

Kiani, Mohammad Yousef (1991), *Cities of Iran*, Volume 4, Tehran: Islamic Culture and Guidance Publishing Organization.

Kiani, Mostafa, 2004, *Architecture of the First Pahlavi Period*, Institute of Contemporary Iranian History Studies, Tehran. First edition.

Kurdi, Ali (1989), *Documents of the Union of Communists of Iran in the Amol Incident*, Tehran: Islamic Revolutionary Documentation Center Publications.

Lonji, Majid (1992), *Geographical Attitude on Amol*,

Amol: Amol Municipality.

Maddahi Amoli, Mohammadreza (2002), *Amol in the course of history*, first edition, Tehran: shalak Press..

Mahboubi Ardakani, Hossein (1975), *History of New Civilization Institutions in Iran*, Tehran: University of Tehran Press.

Mahjouri, Ismail (1964), *History of Mazandaran*, two volumes, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Iran.

Marashi, Zahir al-Din ibn Nasruddin (1982), *History of Tabarestan, Royan and Mazandaran*, Introduction by Mohammad Javad Mashkoor, By Mohammad Hossein Tasbihi, 1st edition, Tehran: Sharq Press Institute.

Moein, Mohammad (2003), *Moein Persian Culture*, Tehran: Behzad Publications.

Moghaddasi, Mohammad Ibn Ahmad, (1982), *Ahsan Al-Taqasim*, translated by Alinaghi Manzavi, Tehran: Iranian Authors and Translators Company Publications.

Mostofi, Hamdollah (2008), *Nozhat al-Qulub*, Qazvin: Hadith Emrooz Publications.

National Mapping Agency.

Pirnia, Mohammad Karim (1999), *Research in the Past Architecture of Iran*, edited by Gholam Hossein Memarian, Tehran: University of Science and Technology of Iran.

Rabino, Yassent Louis (1986), *Travelogue of Mazandaran and Astarabad*, translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, Tehran: Scientific and Cultural Publications.

Rahmatinia, Morteza (2010), *Historical Geography of Amol and Larijan*, Amol: Wareshwa.

Research and Civil Consulting Engineers (1996), *Amol Comprehensive Review Plan*, Volume II.

Research and Civil Consulting Engineers (2006), *Studies*

of the Detailed Plan for the Old fabric of Amol, Volume One.

Rezazadeh Ardebili, Mojtaba (1980), *Ardabil Islamic City, Continuous Master's Thesis*, Architectural Engineering, Architectural Direction, Supervisor: Prof. Andrea Bruno, Polytechnic University of Turin, Italy, pp. 1-230

Rezazadeh Ardebili, Mojtaba, Peiyghami, Leila (2009), *A Solution for Designing the Interventions in Historical Areas Based on Studying the Historical (Case study :Ardebil)*, *Honarhaye Ziba, Memari Va Shahrsazi*. V3i38. 73-84PP.

Richard Holmes, William (2011), *Caspian Coast Travelogue*, Translator: Shabnam Hojjati Saeedi, Tehran: Ilya Farhang.

Soltanzadeh, Hossein (1986), *An Introduction to the History of the City and Urbanization in Iran*, First Edition, Tehran: Blue Publishing.

Sotoudeh, Manouchehr (1987), *From Astara to Astarabad*, Volume 4, Second Edition, Works and Buildings of East Mazandaran, Tehran: Agha Publications.

Taheri, Abolghasem (1968), *Historical geography of Gilan, Mazandaran, Azerbaijan from the point of view of tourists*, Council of the Imperial Celebration Center of Iran.

Varesi, Hamidreza, Zangiabadi, Ali, Vafaei, Abuzar (2006), *The course of historical and physical developments in the old texture of Kashan, Kashan Shenakht*, 3, 155-127PP, retrieved from <https://ensani.ir/file/download/article/20110108103809-سیر تحولات تاریخی و کالبدی-بافت قدیم شهر کاشان.pdf>

Zarrinkoob, Abdolhossein (1989), *History of the Iranian people from the end of the Sassanids to the end of the Buyid dynasty*, first edition, Tehran: Amirkabir.

es during these eras are discussed, which includes the pre-Islamic periods, after Islam, the Safavid governments, the Afsharite government, the Qajar, and contemporary and recent times. Then, the current structure of the city and its districts are analyzed. Consequently, the urban development plans prepared for the city in recent years are evaluated. In the next step, the current state of the city context is analyzed. Finally, the urban plan considers the city's historical context, and its planning and design processes are carefully explained. Finally, based on the findings of the studies, the course of the historical developments of the city has been drawn based on the Bemont diagram in different periods, showing its high and low points. This research is descriptive-analytical by type, and the data is collected by studying historical documents and the writings of reliable historians. A qualitative analysis of the data has been accomplished while conducting a field survey of the historic area of the city and studying its current urban development plans. The results of the city's growth and decline and the comparison between the features of the old and new Amol are presented at the end. According to the historical documents, Amol city was the capital of Mazandaran at least from the Sassanid period to the Mongol period and was the official capital of Iran in three dynasties and during the Safavid, Alawi, Qajar, Fereydun, and Rostam dynasties, Marashi rule, and the Zandiyeh period, it experienced a good period or the golden age of Islam, and during the Ilkhanid, Seljuq, Ghaznavid, and Afshar periods, it passed through a bad period. According to the research results, apart from political factors, natural and human factors were also involved in the choice of Amol city, which distinguishes it from other cities of the province. The most important factors are of natural, defense, economic, and communicational causes. According to the information from the Bemont diagram, interventions, and urban plans in recent years have tried to keep the physical monuments of the city stable, especially during the Sassanid period, the era of the city's evolution, and during the Safavid period, which, according to historical documents, was the era of the city's prosperity, which includes the Mir Bozorg Mausoleum, and it is related to the market order. Also, considering the historical role achieved by Bemont diagram, solutions have been presented to maintain identity-performance links between historical periods of the city and its current and future development plans.

Keywords: Historical trajectory, Physical–natural evolution, Bemont diagram, Amol.

Evaluation of the Historical Trajectory of Physical-Natural Evolution in Amol City

Narges Hamzeh¹, Morteza Lotfipour Siahkalroudi²

Received: 2023-07-13, Accepted: 2023-11-10

DIO: 10.22034/RAU.2023.2006927.1049

Abstract

Cities cannot be recognized only by their past status and not only by the current situation. Not only the city's form but also its meaning has changed over time. We cannot extend the situation of periods of eras to others. To properly understand the city, we need to examine the different layers of the city's effectual aspects in each period. One of the most principal features that give a clear image of the city's behavior to urban managers or used as urban planning guidelines for planners is a systematic recognition of the city's history and background and a clear understanding of its physical, natural, historical, social, political and economic changes. If we accept this, then providing a specific pattern and trajectory that explains the evolution of a city and the process of change is increasingly important. Amol City is located between the Alborz mountain and the Caspian Sea in northern Iran. It is invaded into the eastern and western parts by the river Haraz. The city's old fabric has been integral to its historical background and urban structure. Amol City has been considered for centuries with its historical background and its importance in terms of fabric, functional, and natural changes. This city has played a significant role as a strategic human settlement in northern Iran during several periods. Not long ago, Amol City had a cohesive structure and maintained its authenticity, with landmarks like the Bazaar, the buildings around the Haraz River, the Shahrrood Creek, the holy shrines, and more scattered throughout the city. With the construction of the first streets, the integrity of the Bazaar, residential fabrics, neighborhoods, and Shahrrood Creek, as the city's most cardinal natural axis, was disrupted. This research seeks to investigate the pattern and trajectory of Amol city as one of the most important historical cities in the north of Iran, and some historians consider it to date to the Iron Age. It is worth mentioning that this city is the first Shiite government base and there are many historical monuments in the city.

In the first stage of this research, the historical courses of Amol and its chang-

1. MSc Urban Restoration, Department of Architecture, Collage of Fine Arts, Tehran University, Tehran, Iran (Corresponding Author). Email: narges_hamzeh@ut.ac.ir

2. PhD Student, Department of Urbanism, Faculty of Art and Architecture, Islamic Azad University Science and Research Branch, Tehran, Iran. Email: morteza_lotfipour@yahoo.com